

Изчезналитѣ селища въ България

отъ

Гунчо Ст. Гунчевъ

Сегашнитѣ поселищни отношения въ страната ни, не сж били сжщитѣ и въ миналото. Колкото повече се връщаме назадъ, толкова по-голѣми различия можемъ да откриемъ въ тѣхъ. Отъ една страна едни отъ тогавашнитѣ селища не сж били основани или пъкъ сж имали много по-различенъ обликъ отъ днешния, а отъ друга страна срѣщаме селища, които сега не сжществуватъ. Всички тия промѣни въ поселищната картина съ течение на времето, сж отъ особено значение за проучване на културния ландшафтъ на дадена област. Тѣ сж работно поле на което се кръстосватъ усилията на историци и географи. Ако при проучването на изчезналитѣ селища, историкътъ, а при нѣкои случаи и археологътъ, ни дава представа за времето и причинитѣ, поради които е станало напущането на дадено селище, географътъ не се задоволява само съ това. Той го описва въ всѣко отношение, тѣй както описва всички по-особенни явления въ ландшафта. Географътъ се стреми да схване и предаде географското при изчезналитѣ селища, а именно топографското имъ положение, видътъ и голѣмината имъ, разпредѣлението имъ въ цѣлата страна или въ отдѣлнитѣ ѝ географски области, както и да свърже процесътъ на запустяването презъ отдѣлнитѣ епохи, съ природнитѣ, стопански или политико-исторически отношения, които ни обясняватъ причинитѣ на това запустяване.

Българскитѣ земи, които още отъ най-дълбока древность се числятъ къмъ културния кръгъ на Срѣдиземноморието, сж видѣли да се основаватъ, цѣвтятъ и следъ това да пропадатъ редица градове и села, на чиито останки се натъкваме на много мѣста. Тия развалини, както изобщо и всички свидетелства за миналата дейность на човѣка, представятъ интересъ за географитѣ, които възстановяватъ миналия културенъ ландшафтъ. Колкото по-далече тѣ отиватъ по пжтекитѣ на миналото, толкова обаче задачата имъ става по-мжчна, защо се идва до граница, задъ която се простира чужда област — областта на историцитѣ и археолозитѣ. Тази граница се намира по-близо или по-далечъ отъ днеш-

ното време въ зависимостъ отъ специфичнитѣ условия на дадена страна или краище. По наша преценка българскиятъ географъ, проучвайки изчезналитѣ селища въ България, трѣбва да обхване цѣлата епоха на турското владичество и да стигне до Второто българско царство. Въ нѣкои области, както е случая съ Югозападна България, или по-точно съ нѣкои части отъ така нареченото отъ географитѣ на миналия вѣкъ, Мизийско плато, той може да си позволи да включи и Второто българско царство, защото имаме редица доказателства, че отъ тогава насамъ въ тѣхъ сжществува непрекъснатъ поселищенъ животъ.

Известни сж голѣмитѣ промѣни, които ставатъ въ нашитѣ земи, следъ като тѣ биватъ завладяни отъ турцитѣ. Последнитѣ, ако и да не измѣнятъ изцѣло етничната картина, внисатъ такива голѣми размѣствания въ нея, че тѣ и до днесъ не сж възстановени, въпрѣки, че имаме 60 години свободенъ животъ. Още въ първитѣ десетилѣтия на турското владичество нѣкои области отъ днешната територия на България загубватъ изцѣло българския си обликъ. Въ Източна България това сж: Дели-Ормана, Тузлука и низкитѣ части Източна Стара-планина, а въ Южна България — едва ли не изцѣло плодородната низина на Марица, както и Източнитѣ Родопи. Българскитѣ селища, както до тогава сж сжществували въ посоченитѣ области, сж били почти изцѣло разрушени. На тѣхно мѣсто, или близо до тѣхъ, се издигатъ новитѣ селища на пришелцитѣ. Между българското население, което главно отъ последнитѣ 100—150 години насамъ, е започнало да разредява гжститѣ тогава турски маси, може да се улови нѣкое предание или да се узнае за нѣкои предмети, намѣрени на мѣстата на изчезнали селища. Подобни белези на миналъ поселищенъ животъ ни особено приятно изненадаха преди три години въ севернитѣ отдѣли на Дели-Ормана, научавайки се за тѣхъ отъ българи, заселени тамъ преди 80—100 години.

Всѣка война, която турцитѣ сж водили въ разнитѣ краища въ обширната си държава, е давала като резултатъ разграбване, опустошаване или напълно изчезване на селища, както и размѣстване на населението имъ. Презъ време на войната съ противотурската коалиция, въ края на XVI. в., начело съ трансилванския князь Сигизмундъ Баторий, споредъ едно лично писмо на участвувалия въ нея влашки войвода Михаилъ Витязулъ, отъ войскитѣ му били изгорени градоветѣ Видинъ, Плѣвень, Вратца, Флорентинъ и Орѣхово, а сжщо така и 2,000 села между Дунава и София, като задъ Дунава били преселени 16,000 българи¹⁾. Този примѣръ, съ който само ще се задоволимъ за сега, е доста красноречивъ,

¹⁾ Ю. Трифоновъ. История на града Плѣвень до Освободителната война. София, 1933, стр. 59.

въпрѣки че броя на опустошенитѣ селища по всичко изглежда е преувеличенъ.

Но не само войнитѣ сж били причина за опустошаване на селища у насъ. Въстанията на българитѣ, вътрешнитѣ междуособици, като паметната кърджалийска епоха, масовото доброволно или принудително изселване, както и редица други природни, стопански и социални причини (наводнения, гладъ, пожари, несигурность край главнитѣ пѣтища, чума) сж сжщо много допринесли за това.

Географското изучване на изчезналитѣ селища има за задача да ни разкрие, както природнитѣ условия при които тѣ сж се намирали, така сжщо и историко-политическитѣ отношения при които сж живѣли и загинали. А това е отъ голѣмо значение при сравнителнитѣ поселищни проучвания, които обхващатъ както нови, така и стари, сега още сжществуващи селища, съвременници на изчезналитѣ

Преди да разгледаме начинитѣ, по които трѣбва да стане изследването на изчезналитѣ селища, нека се спремъ за малко на понятието изчезнало селище.

При всѣко едно селище, схващано въ най-широката смисълъ на думата, ние различаваме три съставни части: жители, кжщи и землище. Тѣ стоятъ въ тѣсна връзка помежду си и съставятъ общность, която външно се изразява чрезъ собствено име, съ което се отдѣля отъ други подобни общежития. Ако, следователно, тия люде, които стопански използватъ опредѣленъ кжсъ земя, премѣстятъ кжщитѣ си на друго мѣсто изъ него, имаме премѣстено, но не и изчезнало селище. Напустнатъ ли тѣ жилищата си за единъ не много дългъ периодъ и отидатъ далечъ отъ землището си, както често се е случвало презъ опасни времена, и следъ това се завърнатъ въ още запазенитѣ си кжщи, имаме временно запустяване. Ако сжщитѣ люде наново си поправятъ кжщитѣ на сжщото мѣсто или близо до него, притежавайки сжщото землище, имаме възобновено селище. Дойдатъ ли, обаче, въ това землище съвсемъ други люде и възобновятъ или направятъ ново селище, което може дори да носи името на предното, считаме, че имаме ново селище, като предното броиме за изчезнало селище. Накратко казано: трѣбва да считаме за изчезнало това селище, при което общността между жители, кжщи и землище е нарушена.

Тѣзи опредѣления важатъ не само за градоветѣ, селата и колибитѣ, но и за другитѣ видове селища, като отдѣлнитѣ дворове, осамотенитѣ ханове или мелници, въ които живѣятъ притежателитѣ имъ съ домакинствата си, манастиритѣ, които иматъ собствено стопанство и пр.

Изследвачътъ на миналитѣ поселищни отношения, който иска да даде по възможность по-пълна картина на стария

културенъ ландшафтъ, ще трѣбва да отбележи сжщо така и всички останки отъ човѣшка дейность, като крепости, манастирища, оброчища, изоставени стари пжтища, крайпжтни стражарски кули, стари рудници, кариери, тухларници, вараджийници, вжглищарски жижници, останки отъ канали, бен-тове, мостове и пр.

Преди да започнемъ изучаването на изчезналитѣ селища, трѣбва да узнаемъ за сжществуването имъ. Това става главно по два начина: 1) чрезъ обиколки въ изучваната област и установяването имъ на самото мѣсто, било направо, било чрезъ разпитване и 2) чрезъ проучване на всички паметници и писмени източници, въ които може да се срещне указание за тѣхъ. Вториятъ начинъ при нашитѣ условия абсолютно не задоволява, защото крайно оскждни сж изворитѣ отъ които могатъ да се взематъ податки отъ тоя родъ. Най-естествено е, да се съчетаятъ двата вида издирвания, както се прави това отъ всички съвременни изследвачи.

Добре е, да се почне изучването съ опознаване на писменитѣ източници. Ако бихме имали списъци на населенитѣ мѣста отъ миналитѣ вѣкове, както е това въ странитѣ живѣли при по-други условия, бихме могли направо отъ тѣхъ да почерпимъ указания, сравнявайки тогавашнитѣ съ сега сжществуващитѣ селища. Такива списъци за съжаление има единствено отъ миналия вѣкъ насамъ, като въ тия отъ преди Освобождението сж изброени само по-важнитѣ селища, влизащи въ административнитѣ единици, на които се дѣлили тогава българскитѣ земи. Това ни принуждава да се обърнемъ къмъ други източници, въ които по разни причини се споменуватъ имена на селища. Нека започнемъ изреждането имъ съ така ценнитѣ за българската история грамоти на българскитѣ царе отъ Второто българско царство. Отъ известнитѣ до сега седемъ грамоти и едно царско писмо (на Страшимира Видински до брашовянитѣ) най-много имена на селища се срѣщатъ въ грамотитѣ на: Константинъ Асеня, дадена на Виргинския манастиръ при Скопие, на Иванъ Александра, дадена на манастира Св. Никола въ покрайнината Мраката (Радомирско) и на Иванъ Шишмана, дадена на Рилския манастиръ. Между редицата имена на селища, които и сега още сжществуваатъ, въ тѣхъ се споменуватъ и вече изчезнали селища, като Бутель, Кондово, Дръстрене, Черенець Житомигскъ, Варвара, Гаганъ, Бъзово и др.

Изчезнали понастоящемъ селища се споменуватъ и въ нѣколкото известни до сега подправени грамоти, както и въ уставитѣ или поменицитѣ на манастиритѣ. Важни въ това отношение сж светогорскитѣ манастири, както и Рилския и Бачковския манастиръ. Въ типика на последния има много имена на сегашни селища, които тогава сж били имена на мѣстности. Сведения за изчезнали се-

лица могат да се намърятъ и въ другата църковна книжнина, напимъръ въ житията на нѣкои светии, като това на Михаилъ Войнъ, въ което се поменува родното му мѣсто — изчезналото село Потукъ (Казанлъшко). Между приписките по черковнитѣ и религиозни книги отъ миналитѣ вѣкове, сжщо така се споменуватъ несществуващи вече селища.

Много важни въ това отношение сж турскитѣ документи (фермани, завещания, сждебни книги, заповѣди и пр.). Въ завещанието на Карлж Али бей се споменува за изчезналото село Сушица, предшественикъ на днешния градъ Карлово, за с. Тарики-Павликянъ и др. Въ завещанието на плѣвенския първенецъ Гаази Али бей се споменуватъ изчезналитѣ села Бѣлоколинъ, Лозеница, Офшанъ, Новоселци, Росица и др.

Интересни въ това отношение сж пжтеписитѣ на старитѣ пжтувачи минали по главнитѣ пжтища, по които Цариградъ се е сношавалъ съ западнитѣ държави. Тѣ представятъ важенъ източникъ за миналото на нашитѣ селища, защото даватъ подробности, които не можемъ да намѣримъ при никой отъ другитѣ видове извори. Въ тѣхъ има сведения и за вече изчезнали селища. Отъ тия стари пжтеписи узнаваме, че по диагоналния пжтъ между Пиротъ и Одринъ е имало: с. Халкали (предшественикъ на с. Сливница), с. Търнава, с. Клисура (до Траяновитѣ врата), с. Вирово и др. Подобни известия можемъ да намѣримъ и у турскитѣ пжтешественици отъ XVII. вѣкъ Евлия Челеби и Хаджи-Калфа. Последниятъ ни дава сведения между другото и за изчезналитѣ градове — Поимия въ Северо-западна Бѣлгария и Червенъ на р. Русенски Ломъ, за с. Чилингиръ (Русенско) и др.

Въ трудоветѣ на научнитѣ изследвачи, които почватъ да кръстосватъ Балканския полуостровъ следъ тридесетѣхъ години на миналия вѣкъ, като Буге, Каницъ, Викенелъ, Хохщетеръ, Лежанъ и др., сжщо така можемъ да намѣримъ указания за селища запусѣли презъ последнитѣ стотина години.

Особено богатъ изворъ въ това отношение представятъ всички стари карти. Даденото въ тѣхъ почива на податки отъ разни пжтеписи или на скрито правени наблюдения отъ топографски школувани люде, главно офицери. По тия карти често има имена на селища, които вече отдавна сж престанали да сществуваатъ. Причината за това е, че тѣ сж си взаимствували една отъ друга, по-новитѣ отъ по-старитѣ естествено. Въ тѣхъ можемъ да срѣцнемъ изчезнали селища като градъ Червенъ, градъ Поимия, село Хуталичъ (на р. Осъмъ), с. Лигурово и с. Търнава (Софийско), с. Чилингиръ (Русенско) и др.

При топографското снимане на Бѣлгария, което руситѣ сж направили презъ 1877 — 1879 г., сж означени и запусѣ-

литѣ презъ време на Освободителната война селища, чиито разавалени кжщи още сж се натрапвали на окото.

Колкото и да е млада нашата географска книжнина, но и въ нея, а именно въ старитѣ описания на отдѣлни области или селища могатъ да се намѣрятъ известия за несжществуващи вече населени мѣста. Така въ известното *Описание на Татаръ-Пазарджишката каазж* на Стефанъ Захариевъ, се споменуватъ изчезналитѣ преди 50—60 години села Доганово, Еленере, Емирлии, Джаферлии, Форцово, Паланка и др.

Изследвачътъ, който желае по-системно да се занимае съ изчезналитѣ селища въ дадена областъ, ще трѣбва да проучи сжщо така, дали указания за нѣкое отъ тѣхъ не сж дадени вече въ историческитѣ, археоложкитѣ или антропогеографскитѣ изследвания, ако такива сж правени въ нея. Въ нѣкои отъ книгитѣ въ ценната редица — *Материали за археологическата карта на България*, издавана отъ Народния археологически музей, сж обнародвани свадения за изчезнали селища, като на приложенитѣ карти е означено сжщо и мѣстоположението имъ. Такъвъ е случаятъ съ трудоветѣ на П. Мутафчиевъ и К. Шкорпилъ. Въ образцовия трудъ на Юрданъ Трифоновъ — *История на града Пльвенъ до Освободителната война*, се споменуватъ редица изчезнали села въ Пльвенско, като: Ябланица, Долна Гривица, Маньово, Къбелъ, Демиръ-къой, Сливякъ, Чепинци и др. Сжщото намираме и въ кнагата на Д-ръ С. Табаковъ — *История на градъ Сливенъ*, гдето се даватъ имената на редица изчезнали селища: Гергевецъ, Таузли, Бутово, Новачка, Раково и др. Въ антропогеографскитѣ проучвания на покрайнини, като *Кюстендилското крааще* и *Каменица* на Йорд. Захариевъ, *Бурелъ* на покойния Крумъ Дрончиловъ, *Чепино* на Ив. Батаклиевъ и др., сжщо така сж дадени, где по-малко, где по-подробни сведения за изчезналитѣ селища.

Съ всички тия указания не се изчерпвани най-малко въпроса за писменитѣ извори, които трѣбва да ни напжтять къмъ изчезналитѣ селища, тъй като ние разгледахме само най-важнитѣ категории отъ извори, съ нѣколко примѣра при всѣка една отъ тѣхъ. Безспорно е, че откриването на всички писмени указания е дълга и продължителна работа. Желателно би било, преди да се пристжпи къмъ системно проучване на изчезналитѣ селища въ България, да се обнародватъ всички указания за тѣхъ, разпръснати въ така разностраннитѣ източници, за които бѣ дума, за да станатъ достояние на по-широкъ кръгъ. По този начинъ изследователътъ, който ще се наеме съ проучването имъ въ дадена областъ, ще е предварително осведоменъ за много отъ тѣхъ, та по-лесно ще може, както на самото мѣсто, така и чрезъ разпитване на околното население, да събере всичко, което ги засѣга.

Извънредно рѣдко отъ писменнитѣ източници може да се узнае точното мѣстоположение на изчезналото селище. То трѣбва да се търси, до колкото това е възможно, чрезъ постепенно стѣсняване на кръга около него. Първомъ се опредѣля въ коя административна единица спада, после въ коя нейна часть, между кои села и пр. Знаемъ ли тия села ние можемъ, чрезъ разпитване, да опредѣлимъ точно и самото мѣстоположение. Колкото по-скоро е станало изчезването, толкова повече се знае за него. Понѣкога могатъ да се намѣрятъ, при скоро изчезналитѣ селища, стари люде, които сж живѣли въ тѣхъ. Много важно е да се разпита въ всички околни села какво се знае за дадено несществуващо вече село, като чрезъ критично съпоставяне се установи кое е измислено и кое е вѣрно. За нѣкои изчезнали села, освенъ сухитѣ факти, могатъ да се чуютъ и интересни легенди за причинитѣ на запустяването имъ. Така жителитѣ на с. Горна Ръжана въ Краището разправятъ за изчезналото въ землището имъ село, че било разрушено за отмъщение отъ самовили, тѣй като единъ овчаръ отъ него осквернилъ покритото имъ съ цвѣтя игрище, като подхвърлилъ тамъ заклано куче¹⁾.

Една отъ най-важнитѣ задачи на всѣки изследвачъ на изчезнали селища, е да установи, какви материални останки отъ нѣкогашния поселищенъ животъ могатъ да се намѣрятъ. Най-често това сж следи отъ жилищата на човѣка, като останки отъ стени или пѣкъ трапчинки, които биватъ по-малки, когато сж изкопавани за изби, или по-голѣми, това се отнася главно за Дунавска Бѣлгария, когато сж служили като уземни кжщи. Безспорно е, че изследвачтъ трѣбва да има известна школовка и да различава древния и срѣдновѣковния строежъ отъ тоя на новото време. Обикновено останкитѣ отъ масивни стени, за които населението не знае нищо конкретно, биватъ означавани като градище, кале, кула, дзидини и пр. Тия имена, общо казано, свидетелствуватъ, че въпроснитѣ развалини, споредъ схващането на самото мѣстно население, не принадлежатъ къмъ поселищната фаза, къмъ която се числятъ тѣхнитѣ селища. Наричатъ ли се обаче тия останки или мѣстността, въ която тѣ се намиратъ: Селище, Село, Старо село, Пустосель, Юртище, Юртлукъ и пр. можемъ съ голѣма вѣроятностъ да приемемъ, че тѣ сж отъ последнитѣ столѣтия насамъ, т. е. че стоятъ въ връзка съ сегашнитѣ поселищни отношения.

Най-добре и най-дълго се запазва при едно изчезнало селище църквата, и то не само защото е по-здраво изградена, но и за това, че като свето мѣсто, християнитѣ не сж смѣляли да го рушатъ и взиматъ материалитѣ за другъ градежъ.

¹⁾ Йорд. Захариевъ, Кюстендилското краище, стр. 296.

Ако съ течение на времето църквата се събаряла съвсемъ, слагало се на мѣстото ѝ кръстъ и тя се обръщала на оброчище. На него се събиратъ на опредѣленъ день отъ годината, обикновено въ деня на тоя светия, чието име тя е носила. Такъвъ е случая, напримѣръ, съ черковата (Шарената черкова) на старото събрано село Вакарелъ. Отъ последното столѣтие насамъ върху развалинитѣ на много стари черковища или манастирища, както често ги означава населението, се издигатъ параклиси. Подобенъ случай имаме при изчезналото село Халкали, между Сливница и Опицвѣтъ (Софийско).

Въ връзка съ църквата, въ миналото сж стоели и гробищата. Тѣ сжщо могатъ да бждатъ материаленъ доказъ за изчезнало селище, когато не стоятъ въ досегъ съ никое отъ сжществуващитѣ селища. Отъ изчезналото презъ края на XVIII. вѣкъ село въ долината на Башовица (Бѣлоградчишко) и сега стои църквата, съ полусъборенъ покривъ, като около нея сж разпръснати много надгробни кръстове, нѣкои съ четливи надписи отъ XVII. и XVIII. вѣкъ¹).

При разрушенитѣ градски селища, въ които винаги е имало по-масивни постройки, се намиратъ често добре запазени основи на сгради, части отъ стени, та дори и цѣли постройки, както е случая съ напуснатия около XV. в. градъ Червенъ на р. Русенски Ломъ, въ който още се издигатъ запазени стени отъ катедралната черкова, отъ крепостъта, една кула и пр. Неговото име продължава да живѣе не само въ името на малкото село Червенъ, което се намира въ подножието на стария градъ, но и въ титлата Доростоло-Червенски митрополитъ, която на законно основание носи митрополита на градъ Русе. Тоя градъ се въздига следъ залъза на Червенъ, като неговъ прѣкъ наследникъ.

Ако мѣстото на изчезналото селище е съвсемъ заравнено и се обработва, то ние често можемъ да видимъ по краищата на нивитѣ останки отъ глинени сждове, отъ керемиди, отъ зидани камъни и пр. И тука се налага чрезъ разпитване да се установи дали тамъ не сж намѣрени и други предмети, като: огнища, пепелища, изтъпкано мѣсто за харманъ и пр. Понѣкога една добре изградена чешма, както е случая съ така наречената „Юртлукъ чешме“ не далечъ отъ с. Гагово (Поповско), остава като свидетелъ за изчезнало село²). Много често могатъ да се видятъ на мѣстото, гдето се е намирало то, плодни дървета. При старото селище на село Мосулъ въ Краището и до сега стояли 30 едри планин-

¹) Църквата и нѣколко кръста сж изобразени отъ В. Атанасовъ въ труда на Р. Поповъ — Пещерята Миризливка (Издание на Народ. археол. музей № 26, София, 1933), стр. 7.

²) Срв. К. Шкорпилъ. Описъ на старинитѣ по течението на р. Русенски ломъ, (Материали за археологическата карта на България, кн. I), София, 1914 г., стр. 75.

ски круши, които се берѣли общоселски отъ жителитѣ на произлѣзлитѣ отъ него прѣснати махали¹⁾).

И други нѣкои белези изъ землищата на сегашнитѣ села могатъ да ни напжтять къмъ изчезнало селище. Събирането на нѣколко пжтеки или пжтища въ мѣсто, гдето сега нѣма никакви постройки, не е случайна работа, а добро указание да търсимъ тамъ разтурено село. Често пжти всрѣдъ кжсъ необратваема земя се намиратъ белези отъ синури или слогове на ниви, които несъмнено трѣбва да ни накаратъ да се замислимъ. Но при нѣкои случаи и самата форма на землищата на сегашнитѣ села, може да ни подкаже, че къмъ тѣхъ е присъединена отчасти или изцѣло земята на запусѣло село.

Извънъ църквитѣ, били тѣ запазени, полуразрушени, възобновени или превърнати на оброчища, отъ старото селище може да сж останали и други сгради, въ които се живѣе или извършва нѣкоя стопанска дейность. Такъвъ е случая съ изчезналото неотдавна село Тремощница (Светиврачко), гдето е била останала само една кжща, стопаниствувана като отдѣленъ дворъ, но отбелязвана отъ статистиката като отдѣлно село. При преброяването въ края на 1920 г., тамъ е намѣренъ само единъ жителъ, а при това отъ 1926 г. — двама жители. Това безспорно е било най-малкото село въ България. По едно интересно съвпадение, то се е намирало близо до Мелникъ — най-малкия и при това съ постоянно намаляващо население български градъ, който въ края на 1934 г. е ималъ само 548 жители. Отъ изчезналото село Чилингиръ (Русенско) има още останали две воденици, карани отъ Бѣли Ломъ, които и сега се наричатъ Чилингиръ или Чилингирски воденици²⁾.

Следи отъ изчезнали селища се намиратъ често и изъ околнитѣ населени мѣста. Това могатъ да бждатъ не само предмети или, както по-често се случва, църковни вещи, но и цѣла група население, заселило се вкупомъ и за нова обособено въ отдѣлна махала. Така въ гр. Плѣвенъ известната Маньова махала носи това име, защото е основана отъ преселници отъ изчезналото село Маньово³⁾. Доброшката махала въ Разградъ се нарича по несжществуващото вече село Доброво⁴⁾. Жителитѣ на изчезналия срѣдновѣковенъ градецъ Щипонъ, които се преселили въ Ихтиманъ въ отдѣлна махала, се казватъ и сега щипончене⁵⁾.

Ако направимъ прегледъ на причинитѣ за запусвяване на населенитѣ мѣста, бихме могли да различимъ две основни групи: разрушени селища и изоставени селища.

1) Йорд. Захариевъ, пос. съч., стр. 346.

2) К. Шкортилъ, пос. съч., стр. 97.

3) Юрд. Трифоновъ, пос. съч., стр. 94.

4) К. Шкортилъ, посоч. съч., стр. 80.

5) К. Иречекъ, Кн. България, II, ч. стр. 111.

Въ първата група влизатъ всички населени мѣста, които чрезъ нѣкое неочаквано събитие и противъ волята на жителитѣ си, сж били разрушени. Въ втората група влизатъ тия селища, за запустяването на които самитѣ жители сж допринесли, напускайки ги по разни причини. Това напускане може да бжде доброволно, както най-често е ставало и принудено, когато е изисквано отъ по-горни власти. Въ нашитѣ земи презъ турското владичество, броятъ на разрушенитѣ селища е билъ далечъ по-голѣмъ отъ тоя на изоставенитѣ. Следъ Освобождението е тѣкмо обратното. Като изключимъ не многото села изгорени презъ Освободителната война, всички други изчезнали вече селища, а тѣхниятъ брой 185, добитъ възъ основа на списъцитѣ на Дирекцията на статистиката, не е малкъ, сж изоставени доброволно отъ жителитѣ си.

Най-важнитѣ причини за разрушаване на селищата, а именно войнитѣ, вжтрешнитѣ междуособици, разбойническитѣ нападения, въстанията, ние споменахме вече. Къмъ тѣхъ трѣбва да прибавимъ чумата, която принудила много села да промѣнятъ мѣстото си, като нѣкои сж запусѣли изцѣло. Такъвъ случай имаме съ три изчезнали вече селища въ землището на днешното село Брѣстъ (Кюстендилско). Друга поруха, чието значение е далечъ по-незначително, е гладъ. Четири малки селца въ землището на с. Долня Любата въ Краището, споредъ преданието били запустяли, защото почти всичкитѣ имъ жители, презъ извънредно люта зима измрѣли отъ гладъ. Останалитѣ живи образували сегашното село съ това име¹⁾.

Но и природнитѣ стихии сж слагали край на нѣкои селища. Редица села въ Видинско и Кулско, разположени въ долиннитѣ равнища на рѣкитѣ, е трѣбвало да се премѣстятъ по-високо, за да се опазятъ отъ буйнитѣ води, които прииждатъ въ кишави години. Село Скеле (Скелето), което се намирало на самия брѣгъ на Дунава, на около 3 клм. отдолу Видинъ, се е разпрѣснало изцѣло, понеже често било заливано отъ високитѣ му води. Не само изобилието, но и отсжствието на вода може да стане причина за разтурване на едно населено мѣсто, както това се случва въ карстовитѣ области.

Доброволното изоставяне на селищата става обикновено по стопански причини. Недостатъчната или неплодородната земя, недостигътъ на паша за добитъка сж най-честитѣ причини за това. Исселването на тия населени мѣста се извършва постепенно, домакинство следъ домакинство и трае често десетилѣтия. Най-много исселвания отъ тоя родъ имаме въ планинскитѣ мѣста. Въ Срѣдна Стара-планина се наброяватъ редица изоставени колибарски селища, будното и предприем-

¹⁾ Йорд. Захариевъ, посоч. съч., стр. 339.

чиво население на които, е чувствувало тамъ стѣснени възможноститѣ си за стопанско преуспѣване.

Презъ време на турско робство властитѣ често сж принуждавали жителитѣ на отдѣлнитѣ махали или дворове да ги напуснатъ и се събератъ въ едно по-голѣмо купно селище или обратното, не имъ давали да се прѣснатъ, ако сж искали това. Тази проява е отбелязана главно въ покрайнитѣ, отличаващи се съ малки и разхвърлени колиби като Бурелъ, Краището, въ Стара-планина около Искърския проломъ и пр. Това е правено за да могатъ по-лесно да се събиратъ разнитѣ налози, които сж тѣжели върху населението, а сжщо така да не може то да указва помощъ на хайдутѣ, а по-късно — на комитѣ.

Къмъ принудено изселенитѣ селища трѣбва естествено да причислимъ и случаи, като тоя съ селата Горно-Уйно и Рибарци (Кюстендилско), чиито подронени отъ пороища землища, не само че не могатъ да изхранятъ населението имъ, но и много допринисатъ за затрупване на плодороднитѣ земи на котловинното равнище на Кюстендилската котловина. Една частъ отъ жителитѣ имъ е настанена вече въ с. Зайчино-Орѣше (Новопазарско), а другата частъ предстои да бжде изселена.

Следващата важна задача на изследвача на изчезналитѣ селища, е да установи, следъ разтурването на дадено село, каква е сждбата на населението и на землището му.

Жителитѣ на едно изчезнало населено мѣсто може да сж измрѣли — било отъ чума, отъ гладъ или отъ насилствена смъртъ. Тѣ може изцѣло и вкупомъ да сж напуснали селото и да сж основали ново, което да носи името на старото село, както познаваме такива случаи при бесарабскитѣ и южнорускитѣ български села, или пъкъ всички да сж се преселили въ друго село. Най-често жителитѣ на разтуреното селище се настаняватъ въ нѣколко села. Отъ изчезналото село Нова-Махала (Шуменско) на примѣръ, има изселници въ Турция и въ селата Абоба, Доброплодно, Макакъ и Мжтница.

Особено важно е, за проучване на развитието на поселищнитѣ отношения у насъ, да се проследи дали старото изчезнало село не е дало начало на дворове, махали или колиби, станали отъ своя страна ядки на нови селища, въ които общия произходъ да се е забравилъ изцѣло или отчасти, и жителитѣ имъ да се чувствуватъ като нѣщо отдѣлно. Подобенъ е случая, както съ малката покрайнина Вакарелъ, която подробно сме проучили, така и съ другитѣ прѣснати селища въ Ихтиманска Срѣдна гора (Очуша, Бѣлица, Василицитѣ).

Отъ значение е сжщо така да се знае, при разтуренитѣ села съ смѣсено население, где сж отишли жителитѣ отъ всѣка народностъ.

Издирването на голѣмината и на сегашното притежание на землището на едно отдавна изчезнало селище е трудна задача, при която обикновено могат да се съберат данни, недостатъчни или почиващи на предположения. При скоро изчезналитѣ селища тази задача е много по-лесна. Когато жителитѣ на изчезналото населено мѣсто сж се преселили вкупомъ въ друго близко селище, тѣ запазватъ обикновено земитѣ си, които автоматически се причисляватъ къмъ землището на последното. Такъвъ е случая съ Щипонъ. Преселятъ ли се обаче въ две или повече села, отъ които имотитѣ имъ не стоятъ далече, всѣко семейство ги запазва за дълго. Прокарването на точна граница между землищата на тия села става, поради това, трудна задача. Изсели ли се населението внезапно и далече, безъ да има възможность да продаде земитѣ си, както често се е случвало въ миналото, тѣ или се разграбватъ отъ околнитѣ села, или сж ставали частно владение на нѣкой ага, или пъкъ сж били провъзгласявани за обществени земи. Около Освобождението и следъ това много землища на изселилитѣ се по-малки турски села, сж били закупвани изцѣло отъ турци или българи и обръщани на чифлици. Такива случаи е имало много въ Южна Добруджа, главно въ Балчишко и Добричко, има и отъ ново време въ Еленско и Хасковско. Землището на бившето татарско село Демиръ-къой (Плѣвенско), сега се стопанисва отъ Държавния заводъ за добитъкъ „Клементина“. Подобенъ е случая и съ землището на разтуреното село Нова-махала (Шуменско), което е присъединено къмъ това на държавния заводъ „Кабюкъ“. Земитѣ, които сега се използватъ отъ аеропристанитето и конезавода „Божурище“, сжщо така сж били владяни отъ изселили се презъ 1877 г. въ Турция татари и черкези. Днешното село Божурище е било наново заселено, като махала на близкото село Гурмазово.

Като завършекъ на разглеждането на по-важнитѣ особености на изчезналитѣ селища, нека споменемъ и за така нареченитѣ привидни изчезвания. Най-честиятъ случай отъ тѣхъ е когато две селища се слѣятъ, като едното вземе името на другото. Близкъ примѣръ въ това отношение имаме съ присъединяването на бившото село Подуени къмъ градъ София, извършено официално презъ 1895 г. Сливане на две съседни и сблизени чрезъ нарастване населени мѣста, въ едно селище, имаме много у насъ. Село Бѣлчево (Старозагорско) е получило това име следъ събирането наедно на дветѣ съседни села Арабъ-махале и Суютлий; сжщото е съ селата Ешикашлии и Урджуларъ (Пазарджишко) слети подъ име Лозно, съ селата Свинаръ и Муткурово (бивше Чериково), които получаватъ името Садовецъ (Плѣвенско) и пр.

Ако нѣкое село много отдавна е смѣнило името си, та спомена за това е напълно или почти заличенъ, може да до-

пуснемъ, че имаме работа съ изчезнало село. Така покойниятъ проф. Ив. Д. Шишмановъ бѣ помислилъ, че село Хаджи-Караманъ, което се срѣща въ старитѣ пжтеписи, е нѣкое изчезнало село. Оказва се обаче, че това е старото име на днешното село Робертово, отъ Новоселска околия, наричано до 1894 г. Бариево.

Отъ всичко изложено до сега, ако и бѣгло, проличава колко важно е проучването на изчезналитѣ селища, за да можемъ да добиемъ представа за развоя на поселищнитѣ отношения въ дадена област, като опознаемъ различнитѣ фази презъ които тѣ сж преминали и надникнемъ въ основнитѣ промѣни, които сж ставали въ поселищнитѣ картини презъ разнитѣ епохи. Това е кръгъ отъ въпроси, който отъ разни гледища интересува както географитѣ, така и историчитѣ. Въ нѣкои отношения той представя интересъ и за други учени, за икономисти, социолози, етнографи, езиковеди — изследвачи на мѣстнитѣ имена и пр. Изследването на изчезналитѣ селища може обаче да има и практическо значение. При добре проучена и приведена вжтрешна колонизация, която така да сгрупира народнитѣ ни маси, че тѣ най-подходяще да се използватъ за стопанското и културното развитие на държавата ни, задача, която отдавна чака реда си, изучването на изчезналитѣ селища би могло да ни даде нѣкои ценни указания. Ако напимѣръ една мѣстность, поради общи географски или стопански причини е напусната, то за препорѣчване е да не се заселва пакъ. Защото, много примѣри доказватъ това, новото селище не ще се задържи дълго време. Едно благоприятно мѣсто, обаче, винаги се е заселвало отново, въпрѣки, че нови бури могатъ да унищожатъ това, което човѣшката ржка е създала. Подобно на легендарната птица фениксъ, отъ пепелищата на тия унищожени селища сж се раждали нови, за да служатъ като блѣскавъ доказъ, че понѣкога географскитѣ условия сж по-силни отъ вѣчно промѣнящитѣ се политико-исторически отношения.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Кратъкъ въпросникъ за изследване на изчезналитѣ селища въ България

Уводъ

Настоящиятъ въпросникъ, както и предхождащата го статия, иматъ за задача да обърнатъ вниманието на всички люде у насъ, които проявяватъ интересъ къмъ поселищнитѣ изучвания, върху изчезналитѣ селища въ отечеството ни. Тия не-

сществуващи вече населени мѣста могат да бждат предметъ на самостоятелно издирване, но могат да се изучават и въ връзка съ всестранното антропогеографско изследване на една покрайнина. И въ единия и въ другия случай, желателно би било, при излагане на общитѣ заключения, да се свържатъ изчезналитѣ съ сегашнитѣ селища. Трѣбва преди всичко да се разясни, кои селища сж сществуваели по сщщото време, когато изчезналитѣ сж били обитавани, кои сж още по-стари, ако това може да се освѣтли, кои по-нови и пр.

По този пжтъ поселищно-географскитѣ изучвания добиватъ по-голѣма дълбочина, тѣй като ще почнатъ да се очертаватъ по-ясно, както миналитѣ, така и сегашнитѣ поселищни периоди. Мѣстната история ще може сжщо много да спечели, защото въ мъртвитѣ развалини тя ще намѣри важни свидетелства за отражението на голѣмитѣ исторически събития върху населението на даденъ край.

Съ тая статия и съ краткия въпросникъ къмъ нея, ние слагаме начало на разглеждането на по-важнитѣ въпроси, които трѣбва да легнатъ въ основата на всѣко поселищно-географско проучване. Надѣваме се, че това ще се отрази благотворно върху недостатъчно школуванитѣ изследвачи на нашитѣ селища, които се нуждаятъ отъ всестранни упжтвания, преди да пристѣпятъ къмъ работа. Въ отсъствието на подобни трудове ние виждаме една отъ най-важнитѣ причини за многото неиздържани работи върху нашитѣ селища. Авторитѣ имъ, нѣмайки научна подготовка, нито съответна книжнина, която всестранно да ги осведоми, следватъ кривитѣ пжтеки на собствената си находчивостъ, които обикновено иматъ малко общо съ широкитѣ пжтища, които научната методичностъ очертава.

Това упжтване може да бжде полезно преди всичко при скоро изчезналитѣ селища, за които лесно могат да се събератъ сведения. Естествено, малко ще да сж случаитѣ, когато ще може задоволително да се отговори на всички поставени въпроси. Да се отбележи, обаче, единствено името и мѣстото на едно изчезнало селище, е само по-себе си за-слуга. По-късно, нови изследвачи, по-щастливи въ изследванията си, ще могатъ да допълнятъ първитѣ указания. Важно е да се сложи веднѣжъ началото. Новитѣ изследвания ще дойдатъ, безъ за това дори да се полагатъ особени грижи.

Въпросникътъ, както и статията ни, сж изработени съ огледъ на условията въ българскитѣ земи. При разграничаване на отдѣлнитѣ групи въпроси, полезна ни бѣ много таблицата, приложена къмъ книгката на М. Walter — *Die abgegangenen Siedlungen* (Karlsruhe, 1927.).

I. Име

Да се даде точното име (или имена), съ които се нарича изчезналото селище отъ населението на околнитѣ населени

мѣста. Ако се срѣща въ писмени източници или карти, да се посочи какъ е означено тамъ. Ако населението не пази името на изчезналото селище, да се отбележатъ имената на мѣстността (мѣстноститѣ), въ които то се намира.

II. Положение

Да се опредѣли положението на изчезналото селище по отношение на нѣкоя по-лична орографска единица (рѣчна долина, възвишение и пр.), по отношение на околнитѣ селища, на пѣтищата и пр.

Въ землището на кое сегашно село спада? Не е ли точно или близо до границата на землищата на две или повече села?

III. Книжовни известия

Да се дадатъ всички писмени сведения за селището, когато то още е съществувало. Ако обаче тѣ сж много, достатъчни сж само тия отъ тѣхъ, които сж отъ значение за живота и развитието му. Да се посочи, ако това е възможно, кога за първи пѣтъ и кога за последенъ пѣтъ се споменува като съществуващо селище, а сжщо така кога и где за първи пѣтъ е означено като запустяло селище.

Да се отбележи въ кои карти е нанесено.

IV. Останки

Да се опише какви останки има още на мѣстото на изчезналото селище, били тѣ единични сгради (църква, отдѣленъ дворъ) или трапища, части отъ стени, гробища, плодни дървета и пр.

Какви предмети сж намѣрени тамъ (да се опишатъ, нарисуватъ или фотографиратъ) и у кого сж тѣ, ако се пазятъ. Това е важно защото, при много случаи, възъ основа на тѣхъ може да се опредѣли времето презъ което е съществувало селището. Важни въ това отношение сж кжсоветѣ отъ глинени и керамични издѣлия.

Да се отбележатъ сжщо всичкитѣ имена на мѣстности около изчезналото селище, защото чрезъ тѣхъ, въ много случаи, могатъ да се добиятъ указания за населението, което ги е обитавало, за поминъка му и пр.

Сбито да се отбележатъ преданията и легендитѣ, съ вариантитѣ имъ, които се разправятъ за изчезналото селище.

V. Видъ, форма и голѣмина

Кѣмъ кой видъ (типъ) можемъ да причислимъ изчезналото селище (градъ, село, колиби, отдѣленъ дворъ и пр.)?

Възъ основа на останкитѣ може ли да се опредѣли формата на селището (купно, разпръснато, редично и пр.)?

Ако не може броя на населението да се опредѣли чрезъ разпитвания или писмени източници, да се направи опитъ за това възъ основа на къщитѣ, ако разбира се, числото имъ може да се установи приблизително отъ останкитѣ (трапища, стени и пр.).

Да се даде, доколкото това е възможно, площта, която е заемало селището.

VI. Народностъ на населението

Къмъ каква или какви народности сж принадлежали последнитѣ жители? Знае ли се да сж ставали преди това промѣни; да е имало другородци или друговѣрци или пъкъ жителитѣ да сж промѣняли вѣрата си?

VII. Участъ на жителитѣ и землището

Да се изследва где сж отишли жителитѣ на изчезналото селище, като се дадатъ по възможность по-пълни и сбити сведения. Въ новитѣ си селища пазятъ ли тѣ или потомцитѣ имъ нѣкаква видима връзка съ старото село, изразена напримѣръ, въ името на махалата, въ която живѣятъ, въ прѣкора, който носятъ или пъкъ владѣятъ часть отъ землището му и пр.

Каква е била сждбата на землището отъ напуцане на селището, та до днешно време. Основано ли е върху сждщото землище или само върху часть отъ него ново селище?

VIII. Причини за запустяването

При изследването причинитѣ за запустяването, да се посочи по-опредѣлено дали тѣ сж отъ природенъ, стопански или политико-исторически характеръ. Не може ли това да се разясни, да се дадатъ предполагаемитѣ причини, а ако и това е невъзможно да се означи, че тѣ сж непознати.

Какви предания и легенди се разправятъ като причина за запустяването, за сждбата на жителитѣ и пр.

XI. Време на запустяването

Ако не е възможно да се опредѣли точно времето на запустяването, възъ основа на нѣкои отъ писменитѣ или устни източници, да се направи това приблизително, посрѣдствомъ всички събрани сведения. При този случай особено полезна може да се окаже аналогията съ други запусѣли или пъкъ разрушавани и възобновени близки села.